

государства, власть спекулировала чувством гражданского долга и обставляла дела так, что инициатива закрытие школ, запрета польского языка исходили бы от самих поляков. Однако стоит отметить, что фактически до 1830 г., эти попытки были малоэффективными и носили локальный характер. Польские школы было ликвидировано, и чтобы как-то компенсировать нехватку учебных заведений, решено было путем русификация создавать русские школы в уездных центрах.

Ключевые слова: шляхта, Правобережная Украина, Российская империя, Кременецкий лицей, просвещение.

Igor Fytsyk

EDUCATION AS A MANIFESTATION OF SELF-REALIZATION OF THE RIGHT-BANK GENTRY IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

In the 18th century, the Polish-Lithuanian Commonwealth was under Russian geopolitical influence. Russian influence and interference in the internal affairs of a neighboring state had been especially intensified after 1768. It was ended with the participation of the Romanov Empire in three divisions of Lithuanian-Polish state (1772, 1793, 1795). That new social and political environment gradually affected such branch as education. However, it should be noted that in fact until 1830, those efforts were ineffective and had a local character. Polish schools were eliminated, and to compensate the lack of educational establishments, it was decided to proceed as follows. First goal was ruthless Russification of education through the creation of Russian schools in the district centers.

Key words: gentry, Right-Bank Ukraine, Russian Empire, Kremenets Lyceum, education.

УДК 94(477.4)

Богдан Луговий

СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ КИЄВО-ПОДІЛЬСЬКИМИ ВІЙСЬКОВИМИ ПОСЕЛЕННЯМИ

У статті висвітлюється система управління військових поселень Київської та Подільської губерній. Аналізується управлінська структура та її зміни. Розкривається специфіка управління військовими поселенням.

Ключові слова: військові поселення, поселянин, округ, волость, головний начальник.

Основним ресурсом для створення військових поселень на території Київської і Подільської губернії стали конфісковані маєтки шляхти, яка підтримала польське повстання 1830–1831 рр. Система управління у військових поселеннях не повністю вивчена на сьогоднішній час. Тому це обумовлює перспективу для майбутніх досліджень. Для повного відтворення історії українського народу це питання є актуальним, оскільки в сучасний період прослідковуються аналогічні тенденції. Серед праць, які висвітлюють систему управління у військових поселеннях Київської і Подільської губерній, можна відзначити праці К. Ячменіхіна [17]. Значний масив документів знаходиться в архівах Києва, Черкас. Найбільш повне та упорядковане зібрання матеріалів знаходиться у ф. 442. "Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора", ф. 445 "Управление Киево-Подольскими войсковыми поселениями" Центрального державного історичного архіву України в м. Києві [13–16] та ф. 696. "Уманский уездный землемер" Державного архіву Черкаської області [5]. Доповнюють архівні матеріали законодавчі акти, а саме "Полное Собрание законов Российской империи" [1–4; 8–10].

Об'єктом дослідження є система управління у військових поселеннях Київської і Подільської губерній.

Предметом вивчення виступає управлінська структура та її тогочасна діяльність.

Метою цього дослідження є визначення ролі керуючого апарату в становленні та функціонуванні військово-поселенської системи Київської та Подільської губерній.

Києво-Подільські військові поселення були поділені на 5 округів і називалися округами маєтків військового відомства. До складу кожного округу входило три волості. Волость складалася із сусідніх сіл. Відповідно до адміністративного поділу сформовано апарат управління. Військові поселення склалися із двох частин: діючої і поселеної. До першої належали військовослужбовці, що знаходилися у поселеннях. До другої частини входило усе населення зі всією землею, угіддями і господарськими будівлями [11, с. 152].

Загалом, управління маєтками було багаторівневою системою. Воно складалося із наступних ланок: головне, окружне, у відокремленій волості, волосне та сільське. Головний начальник та Головна господарська контора були вищими керуючими органами, які здійснювало нагляд за діяльністю нижчих структурних ланок. Під управління головного начальника маєтків входили: штаб-офіцер, два чиновники, бухгалтер і необхідна кількість писарів [16, с. 12]. До компетенції головного начальника та його канцелярії належали: загальний нагляд за благоустроєм маєтків; створення умов для розвитку галузей господарства, промислів, ремесел та торгівлі; нагляд за ліквідацією боргів; контроль за діяльністю підзвітних управлінь; проведення ревізій; підбір кадрів та їх нагородження; подання військовому міністерству звітів щодо стану маєтків [2, с. 262–263].

Керівництво Головної господарської контори складалося з голови (чин генерала), двох членів (штаб-офіцерських чинів), одного стряпчого, одного управителя справами, двох столоначальників та двох їх помічників, контролера, бухгалтера, скарбника, землеміра і чотирьох помічників [16, с. 30]. При цій установі знаходилася канцелярія, яка поділялася на п'ять відділів: поліцейський, господарський, бухгалтерський, ревізійний і військово-судовий [2, с. 264].

Наступною ланкою управління були окружні контори. Вони складалися із голови (штаб-офіцерський чин), трьох членів, діловода, бухгалтера, стряпчого, трьох помічників і землеміра [16, с. 30]. Вони займалися тією ж діяльністю, що й Головне управління, тільки на рівні округів. Управителем у відокремленій дільниці був начальник дільниці. У його розпорядженні була канцелярія. Волостю керували волосні управи, що складалися із волосного начальника, двох суддів та писаря. Волосні управи та сільські управи виконували ідентичні функції, тільки у компетенції перших була волость, а других – сільські населені пункти. Сільське управління складалося із старости, збирача податків, десятника [2, с. 266–267]. Також у це управління входили два засідателі, два судді та писар [16, с. 30].

Усі ці ланки управління мали звітувати про свою діяльність. Головне управління подавало звіти щомісяця та у кінці року військовому міністру та Департаменту військових поселень. Останній складався із шести відділів: військових поселень, іррегулярних військ, військово-навчальних закладів, проектів і кошторисів, будівельного й рахункового [1, с. 332]. У місячних звітах містилася інформація про чисельність населення, рівень розвитку скотарства, розбудову господарських установ, становище запасних зернових магазинів та інших економічних резервів. Річний звіт складався із таких частин: характеристика стану маєтків, головні розпорядження щодо їх управління, звіт планування щодо покращення ведення господарства. Головна господарська контора звітувала Департаменту військових поселень. Підведення підсумків відбувалося щомісяця, що півроку та у кінці року про господарсько-фінансовий розвиток маєтків. Окружна контора звітувала Головної господарській конторі, волосне управління звітувало лише у кінці року [2, с. 278–279].

Головна господарська контора знаходилася в м. Умані. Очолював управління округами поселень Київської і Подільської губернії з 1836–1841 рр. начальник штабу 2-го резервного поселеного кавалерійського корпусу, генерал-майор А. Фохт. У цьому йому допомагали полковник Українського уланського полку А. Піхельнштейн, обер-вагенмейстр 2-го резервного кавалерійського корпусу, підполковник П. Гнедич, поручик полку княгині Єлени Павлівни С. Ликін, поручик Новоархангельського уланського полку І. Трекутько, поручик Новомиргородського уланського полку Д. Борисенко та корнет Єлисаветградського уланського полку Т. Зиноватий [16, с. 536].

Зі створенням Головної господарської контори під управлінням генерал-майора А. Фохта переходив уманський землемір Ващинський. Він за короткий час мав підготувати усі відомості про кількість земель, сінокосів та лісових угідь, які перейшли у військове відомство на території Уманщини [5, с. 56]. Перебуваючи на цій посаді, А. Фохт надзвичайно жорстко поведився із поселеннями, за що його звільнили [7, с. 38]. Розслідування щодо зловживань розпочалося ще у 1839 р. Його провадив генерал-майор М. Ізюмов (з 1844 р. – начальник 5-ти округів Києво-Подільського військового поселення). Свідчення бралися як у військових поселенців, так і у простого населення, тому участь у слідстві брав і представник цивільної влади. Ця справа була під контролем інспектора резервної кавалерії тимчасового відділу військових поселень у Київській та Подільській губерніях в м. Чугуєво [15, с. 1–6]. У 1838 р. при передачі конфіскованих маєтків у військове відомство спостерігалися зловживання офіцерами, що служили у поселеннях. До них можна віднести махінації із запасами зернових магазинів, примусова праця поселенців в угіддях офіцерів, урізання розмірів поселенського наділу тощо [17, с. 182].

У грудні 1837 р. видано наказ про перетворення сіл військового відомства у "військові поселення Київської та Подільської губернії" [17, с. 77]. Адміністративний розподіл залишався незмінним. Однак відокремлені ділянки 3-го (Ладизинського) і 4-го (Меджибіжського) округів були приєднані до них. Однак відбулися зміни в управлінській структурі. Головна господарська контора перейменовувалася у "Штаб п'яти округів військових поселень Київської та Подільської губернії".

Окружні контори кожного округу ставали окружними комітетами. Посада головного начальника маєтків військового відомства скасовувалася. Головне управління округами військових поселень Київської та Подільської губерній передавалося інспектору усієї поселеної кавалерії. Безпосереднє керівництво округами здійснював командир зведеного кавалерійського корпусу. Тогочасний керівник Головної господарської кантори ставав начальником 5-ти округів Києво-Подільського військового поселення. Селян, згідно цього наказу, перейменовували у військових поселенців.

Головним органом управління військових поселень у Київській та Подільській губерніях став Департамент військових поселень відповідного міністерства. Під його керівництво підпадали усі військові поселення, регулярні війська поселень, військові заклади, казарми, лікарні та інші заклади військових поселень, а також усі витрати на утримання військових та ін. [4, с. 263–264]. Військово-управлінська структура військових поселень була безпосередньо пов'язана з їх господарською діяльністю. Департамент військових поселень не був найвищою ланкою керівництва. Він був одним із підрозділів військового міністерства, який підпорядковувався головному штабові, що управлявся безпосередньо імператором. Керівництво Департаменту військових поселень здійснював директор. Його помічниками були віце-директор із військових поселень і військово-навчальних закладів, а інший – з питань будівельної сфери [6, с. 160]. Така ієрархія управління військовими поселеннями була дуже недосконалою. Накази вищого керівництва до відома поселенців доводилися швидко, а різноманітні прохання поселенців, керівників нижчих рангів розглядалися надзвичайно довго.

Департамент військових поселень займався облаштуванням міст, що належали до військових поселень, приміщень штабів військ, казарм, шпиталів та інших споруд. До загального складу Департаменту входили ще канцелярія, казначейство, архів, типографія і літографія [11, с. 32–38]. Департаменту військового міністерства підпорядковувалися такі підрозділи забезпечення, як провіантський, комісаріатський, артилерійський, інженерний і військових поселень [12, с. 8–12].

Вищою ланкою управління військовими поселеннями у Київській і Подільській губернії був головний начальник військових поселень, який очолював головний штаб військових поселень. На 1840 р. склад штабів був остаточно не сформований [3, с. 126]. Цій установі були передані усі справи Головної господарської кантори, у тому числі й боргові зобов'язання переданих маєтків та хід їх ліквідації. Також були переведені усі судові справи та торгові операції. Перед головним штабом поставлена вимога зберегти такий же порядок діяльності, як і у господарській канторі [9, с. 11]. Для завершення ліквідаційних справ у штабі інспектора резервної кавалерії залишалися: один столоначальник, його помічник, три старші і три молодші писарі. У штабі начальника усіх округів Київської і Подільської губерній з цією ж метою були два штаб-офіцери, бухгалтер, два його помічники, два старші і два молодші писарі [3, с. 126]. У наступному році, на прохання інспектора резервної кавалерії, в штаб п'яти округів додано такі посади, як одного старшого ад'ютанта, одного помічника бухгалтера, по два старших та молодших писарі й одного ветеринара. У окружні комітети додали ще по два писарі у кожен округ, а у волосні комітети – по одному писареві. Усі витрати на оплату праці здійснювалися із коштів округів військового поселення певного регіону [10, с. 41].

Округи військових поселень Київської і Подільської губерній знаходилися під віданням інспектора резервної кавалерії, якого призначав імператор. Для безпосереднього управління в округах призначалися спеціальні начальники у чині генерал-майора чи генерал-лейтенанта. Один начальник очолював чотири останні округи Новоросійського військового поселення та п'ять Київської та Подільської губерній. Найпершим їх обов'язком було допомагати корпусним командирам в управлінні округами військового поселення кавалерії. Його штаб знаходився у Вознесенську [8, с. 99]. Керівником призначено генерала кавалерії графа Нікітіна. Під його керівництвом перебував штаб резервної кавалерії із військових справ і військових поселень. Начальником штабу був генерал-лейтенант В. фон-дер Лауніц, якому підпорядковувалися безпосередньо начальники округів військових поселень 4-х Новоросійської (9–12 округи) і всіх 5-ти округів Київської і Подільської губерній [13, с. 8]. Йому належала влада корпусного командира. Він мав право вирішувати питання цивільного губернатора, а також рекрутських наборів і визначав солдатів, які за вислугу років, мали право залишити службу у військових поселеннях. Під його керівництвом був штаб, до складу якого входили два старших ад'юнкти, офіцер корпусу, топограф, інженерний офіцер, обер-аудитор, аудитор і старший лікар. Управляючим 5-ти округами військових поселень Київської і Подільської губерній міг бути генерал або полковник на правах начальника дивізії з рекрутських наборів. Йому належали повноваження цивільного губернатора. Ця посада називалася так: начальник 5-ти округів Києво-Подільського військового поселення. Під його керівництвом були старший ад'ютант, інженерний офіцер, аудитор, бухгалтер, його помічники, старший і молодший землеміри та старший лісничий [14, с. 8].

Управлінням кожного округу здійснював штаб-офіцер, який називався командиром округу. Він входив до складу окружного комітету, що налічував сім членів. До складу окружного штабу входили старший в окрузі священник, волосні начальники, два обер-офіцери й аудитор. Керівництво волостю

здійснював штабний або обер-офіцер, який називався волосним начальником. Він також здійснював керівництво волосним комітетом, членами його були вибрані представники із військових поселенців. Кожна волость складалася із декількох поселень. Управляли поселеннями прикажчики. Сільський приказ складався із голови, двох суддів і одного скарбника, якого було дозволено вибрати селянам-господарям. Вибрані голови залишалися на своїх посадах аж до смерті, судді і скарбники вибиралися терміном на три роки. Керівники, судді, скарбники та їх сім'ї звільнялися від податків, суспільних робіт. Крім того за свою роботу вони отримували платню. У кожному поселенні знаходився сотник, збирач податків, наглядач за сільським магазином резервів і десятник [7, с. 38].

Отже, із початку створення військових поселень формувалася система їх управління. У процесі становлення та функціонування змінювалася структура цього інституту. У військових поселеннях зміни управлінської структури відбувалися тричі. Проте ці перетворення не покращували ефективності управління, а лише створювали видимість реформ.

Список використаних джерел

1. Высочайше утвержденное образование Департамента Военных Поселений // Полное Собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). II. – СПб., 1844. – Т. XVIII. – Отделение первое. – 1843. – № 16863. – С. 330–339.
2. Высочайше утвержденное положение об управлении именными военными ведомствами в Киевской и Подольской губерниях // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1838. – Т. XII. – Отделение первое. – 1837. – № 10178. – С. 262–279.
3. Высочайше утвержденное предположение об устройстве округов военного поселения Киевской и Подольской губерний // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1841. – Т. XV. – Отделение первое. – 1840. – № 13244. – С. 119–129.
4. Высочайше утвержденные Учреждение Военного Министерства // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1837. – Т. XI. – Отделение первое. – 1836. – № 9038. – С. 247–347.
5. Держархів Черкаської обл., ф. 696, оп. 1, спр. 2, арк. 66.
6. Добровольский А. Основы организации центрального военного управления в России в важнейших западноевропейских государствах / А. Добровольский. – СПб.: Военная типография, 1901. – 419 с.
7. Липовская Т. Д. Социально-экономическое положение военных поселенцев на Украине: Учебное пособие / Т. Д. Липовская. – Днепропетровск: ДГУ, 1982. – 84 с.
8. О изменениях в управлении военными поселениями кавалерии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1851. – Т. XXV. – Отделение первое. – 1850. – № 23895. – С. 99–100.
9. О переименовании имен военных ведомств в Киевской и Подольской губерниях в округи военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1839. – Т. XIII. – Отделение второе. – 1838. – № 10775а. – С. 10–12.
10. О прибавке чинов в управление округами военного поселения Киевской и Подольской губерний // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1842. – Т. XVI. – Отделение второе. – 1841. – № 15019. – С. 41.
11. Свод Военных постановлений. Ч. 1. Образование военных учреждений. – СПб., 1838. – 408 с.
12. Свод Военных постановлений. Ч. 4. Устав хозяйственный. К. 1. О заготовлении снабжении. – СПб., 1839. – 556 с.
13. ЦДАК України, ф. КМФ 12, оп. 1, спр. 107, арк. 44.
14. ЦДАК України, ф. КМФ 12, оп. 1, спр. 111, арк. 44 к.
15. ЦДАК України, ф. 442, оп. 148, спр. 864, арк. 6.
16. ЦДАК України, ф. 445, оп. 1, спр. 2, 620 арк.
17. Ячменихин К. М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия / К. М. Ячменихин. – Чернигов: Сіверянська думка, 2006. – 444 с.

Богдан Луговой

СИСТЕМА УПРАВЛЕНИЯ В КИЕВО-ПОДОЛЬСКИХ ВОЕННЫХ ПОСЕЛЕНИЯХ

В статье изображена система управления в военных поселениях Киевской та Подольской губерний. Анализируется управленческая структура и её изменения. Раскрыта специфика управления военными поселениями.

Ключевые слова: военные поселения, поселенцы, округ, волость, главный начальник.

Bogdan Lugovyi

REGULATION SYSTEM OF KYIV-PODILYA MILITARY SETTLEMENTS

Given article deals with regulation system of Kyiv-Podilya provinces. It is analysed regulation structure and its changes. It is revealed regulation peculiarity of military settlements.

Key words: military settlements, settler, district, volost, commander.